

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԻԼԻԹ ՅՈՎԱԿԻՄՅԱՆ, ԳԱՎԻԹ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՆՈՒԿՐԵՐԻ ԺԴ. ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ՀԱՏՈՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

Բանալի բառեր՝ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, տպագիր ձեռագրացուցակների յիշատակարաններ, յիշատակարանների վերարտադրութեան վրիպակներ, Ղեւոնդ վ. Փիրղալէմեան, Յովհաննէս Բարաղամեան:

Ձեռագիր աղբիւրների յիշատակարանների հրատարակումը Մաշտոցեան Մատենադարանի (այսուհետեւ՝ ՄՄ) գիտական կարեւորագոյն ձեռնարկումներից է, որի առաջնեկը Ղեւոնդ Խաչիկեանի պատրաստած՝ «ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ» հատորն է¹: Նոյն հեղինակի «ԺԷ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանների առաջին հատորը (Քննութիւն եւ քննադատութիւն)»² խորագրով աշխատութեան հետ միասին այն ուղենշային դարձաւ թե՛ յիշատակարանների յաջորդող հատորների հրատարակման:

¹ ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1950 (այսուհետեւ՝ շարադրանքի մէջ «ԺԴ դ. յիշ-Բ» եւ էջահամար ձեւով):

² Լեւոն Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, Բ. Ա., «Գանձասար», Երեւան, 1995, էջ 334-386. վերահրատ. «Նայիրի», Երեւան, 2012, էջ 444-511 (օգտագործում ենք այս վերջին հրատարակութիւնը): Ծրագրային համարուող այս գործի մէջ Լ. Խաչիկեանը հարցը դիտարկել է խմբատրեղով ըստ խնդիրների, որոնցից մի ֆանիսը (Յիշատակարանների ընտրութիւն, Ձեռագրերի խորագիրը, Յիշատակարանների հեղինակի հարցը, Բնագրի վերծանութիւնը) ուղենիշ ենք դարձրել նաեւ այն յօդուածի համար:

րակութեան³, թէ՛ նրանց քննութեան մեթոդաբանութեան մշակման համար եւ ամբողջացրեց յիշատակարանների բնագրական մշակման հիմնական սկզբունքները⁴:

Հրատարակուած եւ հրատարակուելիք ամէն առանձին հատոր գիտական շրջանառութեան մէջ է դնում յստակ սկզբունքներով մշակուած՝ որոշակի ժամանակահատուածի (դարի կամ տասնամեակների) ձեռագրական յիշատակարանները. այդ հայեացքով էր Լ. Խաչիկեանը գնահատում նախ իր տպագրած առաջին հատորը. «Յիշատակարանների սույն ժողովածուն զերծ չէ, եւ չէր էլ կարող զերծ լինել թերութիւններից, որովհետեւ հայերէն ձեռագրերի ամենահարուստ ձեռագրատներից մէկի՝ Երուսաղէմի Ս. Յակոբի վանքին կից Մատենադարանի, ձեռագրերի ցուցակը մինչ այժմ չի հրատարակուած, իսկ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան ժողովածուի մայր ցուցակի միայն Ա. եւ Բ. մասերն են հրատարակուած, ընդամենը 319 ձեռագրերի նկարագրութիւն» (ԺԴ. դ. յիշ-ք., էջ ԻԷ.՛): Լ. Խաչիկեանին մտահոգող այս եւ մի շարք այլ խնդիրներ արդէն լուծուած կամ լուծուում են. շարունակաբար կազմուում են ձեռագրաց ցուցակներ, թուայնացուած են կամ թուայնացուում են հայերէն ձեռագրերի մեծ հաւաքածուների հիմնական ցուցակները, հրատարակուում են ձեռագրական հաւաքածուների խնդիրներ լուսաբանող աշխատութիւններ⁶: Այս

³ ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1955: ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. մասն երկրորդ (1451-1480 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1958: ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. մասն երրորդ (1481-1500 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1967: Հայերէն ձեռագրերի ԺԶ. դարի յիշատակարաններ (1601-1620 թթ.). հ. Ա., կազմեցին Վ. Յակոբեան, Ա. Յովհաննիսեան, Երեւան, 1974: Հայերէն ձեռագրերի ԺԶ. դարի յիշատակարաններ (1621-1640 թթ.). հ. Բ., կազմեցին Վ. Յակոբեան, Ա. Յովհաննիսեան, Երեւան, 1978: Հայերէն ձեռագրերի ԺԶ. դարի յիշատակարաններ (1641-1660 թթ.). հ. Գ., կազմեց Վ. Յակոբեան, Երեւան, 1984: Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԳ. դ., կազմեց Ա. Ս. Մաթեոսեան, Երեւան, 1984: Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Ե-ԺԲ. դդ., աշխատասիրութեամբ Ա. Ս. Մաթեոսեանի, Երեւան, 1988:

⁴ Այդ սկզբունքների մանրամասն վերլուծութիւնը տես Գ. Տէր-Վարդանեան, «Յիշատակարանների ժողովածուներ կազմելու Լեւոն Խաչիկեանի մշակած սկզբունքներ եւ ներկայիս անելիքները», Լեւոն Խաչիկեան 90. Նիւթեր Մատենադարանի հիմնադիր տնօրէնի ծննդեան իննսնամեակին նուիրուած միջազգային գիտաժողովի (9-11 հոկտեմբերի 2008 թ.), Երեւան, 2010, էջ 16-19:

⁵ Առաջաբանի լատինատառ լեզհամարների (XXVIII) փոխարէն գրում ենք հայերէն համարձեփները:

⁶ Տե՛ս, օրինակ՝ **Օճնիկ եգանեան**, Աշխատութիւններ. Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուներ. Մասն Բ. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Յարութիւն Հազարեան Կեսարացոյ (Նիւ Եօրք, ԱՄՆ). Ուղեցուցներ Մաշտոցեան Մատենադարանի հայերէն պատասխիկների եւ հմայիլների հաւաքածուների, հրատ. պատրաստեց՝ **Գէորգ Տէր-Վարդանեան**, Յանկերը կազմեց՝ **Գայիանէ Թերզեան**, Երեւան, 2014: Աշխարհի տարբեր հաստատութիւնների հաւաքածուների (Նոր Զուլա, Վենետիկ, Վիեննա, Անթիլիաս, Բրիտանական գրադարան, ԱՄՆ եւ այլուր) ձե-

առումով կարեւորագոյն արդիւնք է «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի» բազմահատորը (առկայ է ինը հատոր, նկարագրուած են՝ ձեռ. ՀմԲ 1-3000), որի մէջ ձեռագրերի յիշատակարանները տպագրուած են ամբողջութեամբ՝ առանց յապաւումների, եւ կարող են հիմք լինել ո՛չ միայն յիշատակարանների նոր հատորների կազմութեան, այլեւ արդէն հրատարակուածների սրբագրման:

Հետագայ տարիների ձեռագրական աշխատանքի իր հարուստ փորձը Լ. Խաչիկեանին թոյլ է տուել արուածը վերագնահատելու եւ յիշատակարանների հրատարակման սկզբունքների մէջ շարունակական նորացման անհրաժեշտութիւն տեսնելու. «Եւ պէտք է խոստովանենք, որ այդ տեսակէտից մեր հրատարակած յիշատակարանների առաջին հատորը (ԺԴ. դար) գերծ չէ լուրջ թերութիւններից: Միւս հատորները, սակայն, շտկուած են. յիշատարանների դասդասումը նրանց մէջ կատարուած է նշուած տուեալների հաշուառումով»⁷. ուստի «Եւ երեւի 1965ի շուրջ ինքն էլ Ա. Մաթեոսեանին յանձնարարել է պատրաստել այդ դարի յիշատակարանների նոր՝ լրացուած հրատարակութիւնը»⁸:

Եւ ահա, մեծագոյն ուրախութեամբ ողջունում ենք ԺԴ. դարի յիշատակարանների լրացուած վերահրատարակութեան պատրաստման՝ յիսուն տարի առաջ սկսուած աշխատանքի առաջնեկի ծնունդը՝ դարի առաջին քառորդի յիշատակարանների հատորի⁹ լոյսընծայումը, որ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մաթեոսեանի եւ Ա. Ղազարոսեանի իրերայաջորդ աշխատանքի պտուղն է եւ որը աւարտական տեսք է ստացել առաջին տպագրութիւնից շուրջ եօթ տասնամեակ անց, յատկապէս Ա. Ղազարոսեանի երկարամեայ տեւական աշխատանքի շնորհիւ:

Այս հատորը մի շարք առումներով եւ յատկանիշներով գերազանցում է նախորդ հրատարակութեանը.

ա. Ամբողջ ԺԴ. դարի՝ Լ. Խաչիկեանի տպագրած 850 միաւորի փոխարէն,

նագրերն այսօր հասանելի են, եւ Մատենադարանի աշխատակիցները տարբեր առիթներով լինում են այդ հաստատոյթներում, արդէն հնարատու է դառնում նաեւ այդ ձեռագրերի յիշատակարանները ներկայացնել աւելի ամբողջական: Այդպիսի յիշատակարանների ֆանակը սոյն հատորում երեք տասնեակից աւելի է:

⁷ **Լեւոն Խաչիկեան**, *Աշխատութիւններ*, հ. Ա., էջ 453:

⁸ **Գ. Տէր-Վարդանեան**, «Յիշատակարանների ժողովածուներ կազմելու Լեւոն Խաչիկեանի մշակած սկզբունքները եւ ներկայիս անելիքները», էջ 17:

⁹ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ. դար, Մասն Ա. (1301-1325 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեոսեան, Ա. Ղազարոսեան, «Նայիրի» հրատ., Երեւան, 2018, ԽԳ., 5-599 էջ (այսուհետեւ՝ շարադրանքի մէջ «ԺԴ-Բ, Ա.» եւ էջահամար ձեւով): Ժամանակագրական ընդգրկումը դարի միայն առաջին քառորդի ներառումը պայմանաւորուած է նիւթի մեծ ծաւալով:

այստեղ ունենք նոյն դարի միայն առաջին քառորդի 460 միաւոր յիշատակարան: Ակնյայտ է, որ այս ծաւալը շատ աւելին է, քան 1950ին կանխատեսել էր Լ. Խաչիկեանը՝ վերահրատարակութեան մէջ ամբողջ ԺԴ դարի յիշատակարանների ընդհանուր թիւը ենթադրելով 1000ից աւելի: Ըստ էութեան Լ. Խաչիկեանի հրատարակած հատորը հարստացուել է ոչ միայն նորայայտ ձեռագրերի յիշատակարաններով, այլև, ինչպէս գրել է Ա. Ղազարոսեանը («ԺԴ. յիշ-ք, Ա., էջ 2-Թ»), լրացուել-ճշգրտուել է նախկինում յայտնի ձեռագրերի յաւելեալ միաւոր-յիշատակարաններով:

Բ. Յիշատակարանները Լ. Խաչիկեանը ներկայացրել է ընտրողաբար. որպէս հիմնական դրել է պատմական կամ գրական արժէք ունեցող՝ գրչութեան հիմնական յիշատակարանը, ապա՝ այլ տեղեկութիւններ պարունակող փոքրածաւալ միաւորները: Այս պատճառով նոյնական տուեալներ ունեցող փոքրածաւալ յիշատակարանային միաւորները կամ ընդհանրապէս չի բերել, կամ, սակաւ դէպքերում, արտայայտել է տողատակում: Այս վերաբերմունքին գուցէ նպաստել են նաեւ տպագրութեան հետ կապուած որոշ սահմանափակումներ: Կրճատել է «Փառք»երի հիմնական մասը. հասկանալի է, որ 1950ական թթ. գաղափարական մտայնութիւնները կարող էին պարզապէս խափանել նման հրատարակութիւնների ծնունդը:

Գ. Այժմ յիշատակարանները խմբաւորուած են ըստ գրչութեան կենտրոնների. նիւթի այսպիսի դասակարգումը յստակ պատկերացում է տալիս նաեւ գրչութեան կենտրոնների վերաբերեալ: Իսկ գրչութեան վայրերի անյայտ լինելու դէպքում յիշատակարանների թուաշարքի կարգն ըստ գրիչների է:

Արուած է շատ մեծ եւ շնորհակալ աշխատանք, որի մասին արդէն խօսում է թէկուզ միայն առաջաբանում 27 կէտով արուած համառօտ թուարկումը¹⁰: Եւ որովհետեւ այս գրքին յաջորդելու են ԺԴ դարի յիշատակարանների եւս երեք հատոր, ուստի ցանկանում ենք ներկայացնել մի քանի դիտարկում՝ առաջնորդուելով միմիայն լինելիք այդ հատորներն անթերի տեսնելու ցանկութեամբ:

Արդէն մէկ տասնամեակից աւելի զբաղուած լինելով Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրերի մանրամասն նկարագրութեան աշխատանքով, որի ծաւալա-ժամանակային զգալի մասը վերաբերում է յիշատակարանների վեր-

¹⁰ Այստեղ կայ շատ ուռախալի մի նորութիւն. «Ղ. Փիրղալեւեանի եւ Յ. Բարաղամեանի ձեռագրացուցակներից վերցուած իւրաքանչիւր յիշատակարանի հասցիի տակ փակագծերում նշուել է նաեւ այդ ձեռագրերի պահպանութեան վայրը» (էջ Թ.): Արժէք գրել նաեւ յիշատակարանների՝ Ղ. Փիրղալեւեանի ընդօրինակման ժամանակը, որ նա ամենայն բարեխղճութեամբ արձանագրել է. օրինակ, մեր ֆինութեան առարկայ հատորի Հ^մ 2 յիշատակարանը, որ վերցուած է Ե. Լալայեանի Վասպուրականի ցուցակից (սիւն. 139-142), Փիրղալեւեանի օրինակել է «1865. նոյեմ. 30, շոբեշաբթի, ի Լիւն» (ՄՄ ձեռ. 6273, 62բ):

ծանութեանը, դասակարգմանը եւ բնագրական մշակմանը, ուստի եւ այդպիսի աշխատանքի որոշակի փորձ ունենալով, որոշեցինք պարզել, թէ նոր հատորն ինչպէ՞ս է յարաբերում նախ հնի (Խաչիկեանի հրատարակածի), ապա՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրաց Մայր ցուցակի առկայ հատորներում տպագրուած յիշատակարանների հետ¹¹:

Յիշատակարանների ընտրութիւն¹².

Յիշատակարանի ընտրութիւնը որոշակի սկզբունքով յիշատակարանները շարայարելու կարգն է, որտեղ պետք է արտացոլուեն «գրիչների, ծաղկողների, ստացողների, կազմողների, նորոգողների, գերութիւնից ազատողների կամ ձեռագրի հետ մի այլ կերպ առընչուող անձնաւորութիւնների կողմից ու նրանց անունով շարագրուած տեղեկութիւնները»¹³:

Քսանհինգ տարուայ՝ մի անգամ արդէն հրատարակուած յիշատակարանների ընտրութիւնը վերաբերում է առաւելապէս յիշատակարանային նոր կամ յաւելեալ միաւորներին: Ինչպէս գրում է Ա. Ղազարոսեանը՝ «Աւելացուեցին նոր յիշատակագրութիւններ» (ԺԴ. դ. յիշ-ք, Ա., էջ Զ.)¹⁴ կամ «Լրացնելով յիշատակարանային նիւթ-միաւորները՝ փորձել ենք ճշգրիտ ներկայացնել յիշատակարանը՝ այնպէս, ինչպէս գրիչն է գրել» (ԺԴ. դ. յիշ-ք, Ա., էջ Ժ.):

Յիշատակարանների ընտրութիւնը մեքենական գործ չէ եւ ենթագրում է միեւնոյն ձեռագրի որեւէ թուականի վերաբերող բոլոր կամ մի քանի միաւորների ընդգրկում, կամ նոյնական ուրիշների գոյութեան սոսկ արձանագրում: Բոլորն ընտրել, թէ՞ առանձին միաւորներ՝ կազմողի ընդունելիք սկզբունքի հարցն է: Նախընտրելի կլինեն սոյն հատորում տեսնել յիշատակարանային բուն միաւորների բոլոր մասերը՝ թէ՛ գլխաւորը եւ թէ՛ մանր յիշատակագրութիւնները: Եթէ կազմողն անգամ մէկ-երկու յիշատակարանով սահմանափակուելը ճիշտ համարի, ապա ծանօթագրութիւն-բացատրութեամբ կարելի է համառօտ ներկայացնել շտպագրուող յիշատակարանների ընդհանուր պատկերը¹⁵: Յայտնի է՝ յիշատակարանային փոքր միաւորը նոյնպէս կարող է գիտական կարեւորութիւն ունենալ, աւելին՝ ձեռագրի պատմութեան

¹¹ Թերութիւնների բացայայտման եւ բնագրատման նպատակ բոլորովին չունենք. մեր խնդիրը միմիայն գործին օգտակար լինելն է:

¹² Հիմք ընդունելով Լ. Խաչիկեանի դրոյթները, այստեղ ընտրել կամ խմբաւորել ենք միայն առաւել կարեւոր սրբագրելի տեղիները:

¹³ **Լեւոն Խաչիկեան**, *Աշխատութիւններ*, հ. Ա., էջ 444-445:

¹⁴ Անհասկանալի է՝ «յիշատակագրութիւն» ասելով նկատի ունի գրչի յիշատակարանը, թէ՞ յիշատակագրութիւն՝ բառի բուն իմաստով:

¹⁵ Այս սկզբունքը նախընտրելի է յատկապէս մեծածաւալ ձեռագրերի (Յայսմատուրհ, Ճառնատիր եւ այլն) դէպքում. սրանց մէջ միանման մասն յիշատակագրութիւնները կարող են մի քանի տասնէակից աւելի լինել:

լուսաբանման կարեւոր հիմք լինել¹⁶: Այս խնդիրը «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի» հատորների մէջ կարելի է արդէն իսկ լուծուած համարել, քանի որ սրանց մէջ հրատարակուած են անխտիր բոլոր յիշատակարանները, իսկ յիշատակագրութիւնների վերջում, փակագծերի մէջ թուարկուած են նոյնականների էջահամարները: Այսպիսի դէպքերում կազմողը կարող էր ուղղակի յղել ցուցակի համապատասխան հատորը եւ հրաժարուել մանր ենթամիաւորները բերելուց, սակայն այդպէս չի արել. աւելին՝ մեծ մասամբ փոքրածաւալ միաւորների առկայութիւնը չի արձանագրել:

Կամ կան որոշ յիշատակարաններ, որ քաղուած են ոչ թէ բուն ձեռագրերից, այլ նրանցից արուած հին ընդօրինակութիւններից, այլ կերպ ասած՝ միջնորդ աղբիւրներից, որոնք երբեմն մէկից աւելի են, այլեւ՝ միմեանց համեմատ երբեմն տարընթերցումներ ունեն:

Նման մի օրինակ է հատորի Հ^մ 3 յիշատակարանը, որը 1950 թ. տպագրի համեմատ աւելի ամբողջական է եւ որի աղբիւրը ՄՄ 6273 ձեռագրի 62բ էջում Ղեւոնդ վ. Փիրղալէմեանի արած օրինակութիւնն է: Բայց այստեղ պետք էր գոնէ տողատակում արձանագրել, որ նոյն վարդապետը յիշատակարանի մի այլ օրինակութիւն էլ արել է ՄՄ 6332 ձեռագրի 22ա էջում՝ որոշ տարընթերցումներով:

Համեմատութեան համար տպագրուածին զուգադրենք Հ^մ 6332 ձեռագրի տարբերակը

ՄՄ 6273, էջ 62բ

Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան՝
Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ:

Արդ, գրեցաւ նամակս աստուածային եւ Արարչին խօսեցեալ կտակ եւ Բանին կենաց հրամայեալ բանս սուրբ Աւետարանս աստուածաբան եւ աստուածախօս, ի թուաբերութեանս յրբելեան տօմարիս ԶԾ (1301), ի քաղաքիս Բերկրի, ընդ հովանեաւ Սուրբ նահատակիս Գէորգայ զօրավարի, ի

ՄՄ 6332, էջ 22ա

Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան... Արդ, գրեցաւ... Աւետարանս աստուածաբան եւ աստուածախօս յրբելեան տօմարիս ԶԾ. (1301), ձեռամբ **Յովհաննէս** գրչի, ըստ խնդրոյ հաւատարիմ եւ ուղղափառ պատուական պարոնին **Դանիէլի**, ի քաղաքիս **Բերկրի**, ընդ հովանեաւ **Սուրբ** նահատակիս **Գէորգայ** զօրավարի, ի թագաւորութեան **Ղազան** զանին [թաթարաց], ի

¹⁶ Լեւոն Խաչիկեանն առաջարկում է դրանք համախմբել «խրափանչիւր տարեթուի վերջին յիշատակարանի տողատակում՝ յատուկ ծանօթագրութեան մէջ...» Լ. Խաչիկեան, *Աշխատութիւններ*, հ. Ա., էջ 451:

Թագաւորութեան **Ղազան** դանին, ի հայրապետութեան տեառն **Զաւարիայի**, ըստ խնդրոյ եւ փափագանաց հաւատարիմ եւ ուղղափառ պատուական պարոնին՝ **Դանիէլի**... եւ ի վայելումն որդեկին իւրոյ եւ պատուական քահանայի՝ **Մարտիրոսի**... ձեռամբ **Յովհաննէս** սուտանուն գրչի... :

Յիշատակարանների ընտրութիւնը ենթադրում է գրիչների, գրչավայրերի, բուն յիշատակարանի հետ կապուած հանգամանքների հնարաւոր հետեւողական արձանագրում:

Հ^մ 54 (ՄՄ 598. 1303 թ.). ձեռագրի գրիչն անյայտ է, սակայն գրչութեան ժամանակի այս միակ յիշատակարանի ունեցած տեղեկութիւններով կարելի էր «Յիշատակարան գրչի»¹⁷ անորոշ արտայայտութիւնը ճշգրտել՝ «աշակերտ Յովհաննու եզնկայեցւոյ» ձեւով:

Հ^մ 83 (ՄՄ 1180. 1305 թ.). ձեռագրի ստացողները երկուսն են՝ Բարսեղ եւ Դաւիթ¹⁸: Այս հատորում կայ Մխիթար գրչի միայն մէկ՝ 115բ էջի յիշատակարանը, Բարսեղ ստացողի անուան յիշատակութեամբ: Սակայն ի թիւս այլ մանր յիշատակարանների, բացակայում են նաեւ Դաւիթի անուամբ յիշատակութիւնները՝ 28ա, 50բ, 99ա, 102ա, 141բ¹⁹: Եթէ անգամ կազմողը խուսափել է Դաւիթին նշել որպէս ստացողի, ապա անհրաժեշտ էր գտնել ծանօթագրել՝ նշելով այն յիշատակարանները, որոնցում կայ նաեւ այս անձի անունը:

Հ^մ 104 Զմմառի Հ^մ 18 (Մ. վ. Քէշիշեան, Յուլյակ, էջ 35). այս ձեռագրի գրչութեան թուականի վերաբերմամբ 40 տարուայ տարակարծութիւն կայ. խնդիրը ժամանակին ծանօթագրութեամբ պարզաբանել է Ն. Ակինեանը, թէ յիշատակարանում նշուած Մխիթարի կաթողիկոսութեան տարիները 1341-1355 թթ. են, այսինքն՝ յիշատակարանի թուականի ՉՄԵ՝ 1306ը պէտք էր կարդալ ՉՂԵ՝ 1346: Սակայն այս հատորում յիշատակարանը դրուած է 1306 թ. ներքոյ (ԺԴ. յիշ-ք, Ա., էջ 113): Յանկալի էր Ակինեանի ծանօթութիւնը յիշա-

¹⁷ ԺԴ. դ. յիշ-ք, Ա. «Յիշատակարան» բառն այս եւ որոշ այլ նկարագրութիւններում անհարկի կրկնուած է Հ^մ 248, 329. ա, բ.՝ «յիշատակարան յետագայի», էջ 267, 370: Աւժէր պարզապէս նշել «յետագայի», «գրչի» եւ այլն, ինչպէս որ արուած է, օրինակ՝ Հ^մ 328ի կամ 357ի դէպքում՝ էջ 369, 397:

¹⁸ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ., Երեւան, 2008, սիւն. 561 (տիպոգրաֆերային մնացած տուեալները զանց առնելով, «Մայր ցուցակ ՄՄ», հատորահամար, տպագրութեան տարի եւ էջահամար ձեւով յաջորդող շարադրանքում յիշատակելու ենք մեր Մայր ցուցակի Ա., Բ., Գ., Դ. եւ Թ. հատորները):

¹⁹ Նոյն տեղում, սիւն. 563:

տակելուց բացի նաեւ բացատրել, թէ այդուհանդերձ ինչո՞ւ է յիշատակարանը 1306ի թուաշարքում դրուած, որովհետեւ եթէ գրիչը անգամ տարեթիւր սխալ գրած լինէր, ապա մարգարէացած լինել եւ 40 տարի յետոյի կաթողիկոսի անունը ճիշտ գուշակած լինել չէր կարող: Աւելին՝ յիշատակարանի թուականը կարելի էր ստուգել տեղում. յայտնի է, որ մի քանի տարի է արդէն՝ Մատենադարանը համագործակցում է Զմմառի վանքի հետ եւ իրականացնում նրանց ձեռագրերի նկարագրութեան աշխատանքները:

Հ^մ 123. անհասկանալի է եթէ Պաւղոս գրչի 1307 թ. ընդօրինակած, այժմ ԱՄՆ-ում գտնուող Աւետարանի յիշատակարանն ամբողջութեամբ հրատարակուել է²⁰, եւ այդ մասին Ա. Ղազարոսեանը ծանօթագրել է, ապա ինչո՞ւ է ինքը նոյն յիշատակարանը յապաւուած տպագրել: Այս ձեռագրի ժապաւէն-պատճէնը կայ Մաշտոցեան Մատենադարանում՝ դ. ժ. 489, որի մասին կրկին յիշատակում չկայ²¹:

Միեւնոյն յիշատակարանը տպագրուած է որպէս երկու առանձին Հ^մ 241 եւ Հ^մ 242 միաւորներ (ԺԴ. դ. յիշ-ք., Ա., էջ 259-261), որոնցից առաջինի աղբիւրը Եր. Լալայեանի, իսկ երկրորդինը՝ Ղ. Փիրղալէմեանի ընդօրինակութիւններն են²²: Կազմողը նկատել է յիշատակարանի մասամբ կրկնուած լինելը (ԺԴ. դ. յիշ-ք., Ա., էջ 260, ծնթ.), սակայն նոյնութիւնը չի զգացել: Ի դէպ՝ Լալայեանը յիշատակարանի հիմք ձեռագիրը կոչել է «Գործք առաքելոց»), իսկ Փիրղալէմեանը՝ «Ճառոց». ենթագրելի է, որ ճիշտը երկրորդն է: Նշենք նաեւ, որ Հ^մ 241ը սխալաշատ ընդօրինակութիւն է, տպագրուած է էական բացթողումներով (բացակայում են՝ «... գհոգեւոր հայրն իմ եւ զվարդապետ Սագիս կրոնաւորն...»), «... յանցանաց եւ զառողջութիւն...»), ինչպէս նաեւ առկայ են զգալի վրիպակներ:

Նոյն խնդիրն առկայ է նաեւ Հ^մ 288 («Մեկնութիւն Երգոց երգոյն») եւ 289ի («Ժողովածոյ») բ. միաւորի դէպքում: Միեւնոյն յիշատակարանը դարձել է տարբեր անուններով երկու տարբեր ձեռագրերի յիշատակարան: Հ^մ 288ի աղբիւրը Փիրղալէմեանի Հ^մ 6273 ձեռագիրն է, մինչդեռ հենց Փիրղալէմեանի

²⁰ Տե՛ս Կարէն Մաքեւտեան, Նորավանքի վիմագրերը եւ յիշատակարանները, «Մուլնի» հրատ., Երևան, 2017, էջ 221-223:

²¹ Մատենադարանում կան ժապաւէններն այլ հաւաքածուների որոշ ձեռագրերի, որոնց յիշատակարանները տպագրուած են այս հատորում՝ առանց ժապաւէնների առկայութիւնը յիշատակելու. Վնակ. 1508 ձեռագիրը (յիշ. Հ^մ 350, էջ 393-395)՝ դրսի ժապաւէն 617, Վնակ. 1244 (Հ^մ 131, էջ 140)՝ դրսի ժապաւէն 1234, Վիեն. 353 (Հ^մ 437, էջ 492)՝ դրսի ժապաւէն 693. Եւ այլն: Այս հանգամանքը պետք է հաշուի առնել յիշատակարանների յետագայ հատորների հրատարակութեան ժամանակ:

²² Ակամայ յիշում ենք Լ. Խաչիկեանի խօսքը. «Եթէ հրատարակիչը չի կարողանում տարբերակել կամ ի մի բերել նման միատրները, էլ ինչ ասենք ոչ փորձառու ընթերցողների մասին»՝ Լ. Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հ. Ա., էջ 452:

միւս ինքնագիր՝ Հ^մ 6332 ձեռագրի 20բ-21ա էջերին ընդօրինակուած կան նոյն յիշատակարանները՝ կողքին Օնիկ Եգանեանի նշումը՝ ձեռ. «4834», որը եւ Հ^մ 289ի հիմքն է:

Մի ձեռագիր ներկայացուած է որպէս երկու տարբեր միաւոր՝ Հ^մ 232, Թուականի վրիպակով «ԶԿԲ. (1314)» (խորագրուած՝ «Ճառք Ոսկեբերանի, Ներսիսի Շնորհալուոյ, Ներսիսի Լամբրոնացոյ») եւ 251, 1314 Թ. (խորագրուած՝ «Գիրք Անդրիանտաց Յովհաննու Ոսկեբերանի»), առաջինի աղբիւրը ՄՄ Հ^մ 6333ն է (Յ. Բարաղամեանի «Յուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի»), սա իրականում ՄՄ 4793 ձեռագիրն է, որի՝ 1314 Թ. մասը, նրա հետ նաեւ Հ^մ 232ի ա. միաւորն առկայ է Հ^մ 251ի գ. ենթամիաւորի մէջ (ԺԴ. դ., յիշ-ք, Ա., էջ 248 եւ 273): Հ^մ 232ի վերաբերեալ Բարաղամեանն ունի մի քանի կարեւոր նշում, որոնք այստեղ անտեսուած են:

Հ^մ 296 (ՄՄ 353, 1317 Թ.) Աստուածաշունչն ընդօրինակել եւ մի քանի գրիչներ: Կազմողը գ. յիշատակարանի համեմատութեան համար չղում է «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի» Բ. հատորը (ԺԴ. դ., յիշ-ք, Ա., էջ 322, ծնթ.), սակայն զարմանալի է, որ նոյն Բ. հատորում յստակ նշուած Մովսէս գրչի 564ա, 584ա, 594ա, 613բ, 622ա էջերի բոլոր յիշատակարաններն²³ այս հատորից բացակայում են:

Հ^մ 317 (ՄՄ 356, 1318 Թ.) Աւետարանի ստացողը պարոն Ազիզբէկն է (կամ՝ Ազիզպէկ), որը նաեւ Եղիվարդի մենաստանի նորոգողն է, սակայն նա շինարարական արձանագրութեան արժէք ունեցող այս ա. յիշատակարանի գրիչը չէ²⁴:

Հ^մ 392 (ՄՄ 2961, 1321 Թ.) Ժողովածուի գրիչը, ծաղկողը եւ կազմողը Մխիթար Անեցիին է: Սակայն թէ՛ 1950ի եւ թէ՛ նորի մէջ չկայ ձեռագրի 182ա էջի՝ Մխիթար Անեցու եւս մի յիշատակարան, որտեղ նա երեւեմ է նաեւ որպէս ծաղկող եւ կազմող. 182ա «... գհնացեալս արեօք եւ մեղօք, զանարժան գծողս եւ զանվարժ ծաղկողս եւ զանարհեստ կազմողս, զՄխիթար եղկելի, եւ զձնողսն իմ... Աստուած ողորմիւ արժանի առնէք...»²⁵:

Իր տեղում չէ Հ^մ 95 (ՄՄ 10843, 1306 Թ.) Ժողովածուի յիշատակարանի վերջին նախագասութիւնը՝ «Զայս ի յնզընկան, ի Սուրբ Յակոբա վանքն, որ կոչի Կապոսի, ի ճաշոցին յետեւն էր գրած, ի յանտի արինակեցաք մեք»: Սրա վերաբերեալ իրաւացիօրէն՝ «Գրում է յիշատակարան արտագրողը» ծանօթագրելու հետ միասին, 1648 Թ. գրուած այս նախագասութիւնը եւս պէտք է գրուէր տողատակում:

²³ Մանրամասն տե՛ս Մայր ցուցակ ՄՄ, հ. Բ., 2004, սիւն. 225:

²⁴ Այս «Ազիզբէկ»ը վրիպմամբ դարձել է «Ազիբբէկ», ԺԴ. դ. յիշ-ք, Ա., էջ 350: 1950ի հատորում այս ա. յիշատակարանը չկայ. տե՛ս ԺԴ. դ. յիշ-ք, էջ 139-143:

²⁵ Մեր խնդրոյ առարկայ հատորում չկան նաեւ այլ յիշատակարաններ. հմմտ. Մայր ցուցակ ՄՄ, հտ. Թ., 2017, սիւն. 1982:

Հ^մ 131 (Վնտկ. 1244) «Պատմագիրք Հայոց»ի միակ յիշատակարանն ունի անտեղի՝ ա. ենթահամար, մինչդեռ այս ձեռագիրը 1307ի այլ յիշատակարաններ չունի: Այս կերպ ենթադրուում են յիշատակարանային այլ միաւոր(ներ):

Հ^մ 207 (ՄՄ 6333, Յ. Բարաղամեան, Յուլյակ, 211, էջ 94) «Գիրք Դիոնէսիոսի» խորագիրը կրող ձեռագրի յիշատակարանը պակասաւոր է. սկզբի բաւական մեծ հատուածն այստեղ չկայ:

Փամանակագրական խնդիրներ.

Յիշատակարանի ժամանակի խնդիրը պակաս կարեւոր չէ, իսկ եթէ հաշուի ենք առնում նաեւ այն, որ այդ ԺԴ դարի «պատմական գրուածքներ մեզ չեն հասել, կամ հասել են աննշան քանակութեամբ»²⁶, ապա սրանք նաեւ եզակիութեան արժէք են ստանում: Չնայած արուած են յիշատակարանների ժամանակագրական բազմաթիւ ճշգրտումներ, նիւթերը դասդասուած են ըստ կարգի՝ հաշուի առնելով նաեւ գրչութեան թուականի կամ պատմական այլ կարեւոր իրադարձութիւնների յայտնի փաստերը, այդուամենայնիւ անհասկանալի են մնում որոշ յիշատակարանների ժամանակագրական տեղադրումները, ինչպէս օրինակ՝

Հ^մ 277 (ՄՄ 7736) ԺԱ. դարի Աւետարանի հետագայի յիշատակարանը գետեղուած է 1316 թ. ներքոյ՝ ըստ Ղուտայբանդայ խանի անուան հետեւեալ յիշատակութեան. «Ի ժամանակ փայտիշահութեան Ղուտայբանդին եւ ի թագաւորութեան Վրաց Սիմոն թագաւորին...» (ԺԴ. դ. յիշ-ք, Ա., էջ 303): Առ այս առկայ ծանօթութիւնն անորոշ է. «Ղուտայբանդի (Խոտայբանդի) թոռը Ղարբանդուի հաջորդել է իր եղբայր Ղազան խանին 1304 թ. -ից (1304-1316): Յիշատակարանը դնում ենք այդ թուաշարքում, որպէս գրութեան վերջին սահման, որովհետեւ նրա խոնկ կատարած արշաւանքի տարին մեզ յայտնի չէ» (ԺԴ. դ. յիշ-ք, Ա., էջ 303): Սակայն, Ղուտայբանդ եւ Ղուտայբայդ՝ մեզ տարբեր անուններ են թուում. յիշատակարանում նշուած Քարթլիի վրաց Սիմէոն Ա. ի գահակալութեան տարիները 1556-1569 եւ 1578-1600 թթ. են, որ համընկնում են շահ Թահմասպի անդրանիկ որդի Խոնդաբենդէի գահակալութեան տարիներին՝ 1578-1587 թթ.²⁷: Ըստ այսմ էլ հնարաւոր է ճշտել յիշատակարանի գրութեան մօտաւոր թուականը՝ 1578ից յետոյ, եւ ո՛չ 1304 թ. :

Հ^մ 327ի ներքոյ գրչութեան երկու յիշատակարան՝ առած ՄՄ Հ^մ 242 Աւե-

²⁶ ԺԴ. դ-ի յիշ-ք, էջ ժԵ.:

²⁷ Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ., Բ. Բ., կազմեց՝ Վ. Ա. Յակոբեան, Երեւան, 1956, էջ 251:

տարանի 251բ եւ 291բ էջերից, առաջինը 1317 թ., երկրորդը՝ 1318 թ., առանց ենթահամարների, մի ընդհանուր համարով սրանք դրուած են 1318 թուականի ներքոյ: Հ^մ 287 (ՄՄ 2329) 1316 եւ 1324 թուականների հետագայ յիշատակարաններ՝ 1316 թուականի տակ: Եթէ գրչութեան տարբեր թուականներ ունեցող միաւորները մէկտեղուել են մէկ համարի տակ, որովհետեւ նոյն գրչին են պատկանում, ապա պետք է առանձնացուէին, ինչպէս արուած է այլ դէպքերում (օրինակ՝ Հ^մ 176 եւ 248, Հ^մ 56 եւ 331...), եւ դրուէին համապատասխան տարիների ներքոյ:

Հ^մ 374 ձեռ. ՄՄ 560, 197ա էջի յիշատակարանը տպագրուած է թերի՝ շփոթուած հեղինակի յիշատակարանի հետ: Այստեղ յստակ նշուում է գրչութեան՝ 1325 թուականը. «Գրեցաւ գիրս այս Խորհրդոյ ի թիւ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌԳՃԻՆ. 1325, յամսեան ի հոկտեմբեր Ը., Բ. ամաւ յառաջ թարգմանեալ եւ ի թիւ Հայոց ՉՀ. 1321 թարգմանեալ եւ գրեալ...»²⁸, որ սակայն դրուել է թարգմանութեան՝ 1321 թուականի տակ (ԺԴ. դ. յիշ-ք, Ա., էջ 414):

Հետագայ յիշատակարանների գոյութեան մասին երբեմն ծանուցուած է գրչութեան յիշատակարանի խորագրային մասում. ասենք՝ 1314 թ. շարքում կայ հետեւեալը՝

«255

ՄԱՆՐՈՒՄՄՈՒՆՔ (149)

1346րեւան 752

(տե՛ս նաեւ 1351 թ.)»²⁹:

Այսինքն՝ 1351 թ. շարքում լինելու է այս նոյն՝ ՄՄ Հ^մ 752 ձեռագրի 1351 թ. յիշատակարանը. եւ սա շատ ճիշտ եղանակ է:

Բայց այսպիսիների կողքը կայ նաեւ միւս տեսակը. մի շարք միաւորների մէջ կան 1325 թուականից յետոյ գրուած, ինչպէս նաեւ ԺԴ. դարի անթուական յիշատակարաններ, օրինակ՝ ՄՄ 2787 ձեռագրի 1392 թ. յիշատակագրութիւնը (Հ^մ 249ե.) տպուած է 1314 թ. շարքում, Վնտկ. 710ի 1342 թուականինը (Հ^մ 366ե.) 1320 թ. շարքում, ՄՄ 1481ի 1391 թուականինը (Հ^մ 413է.) 1323 թ. շարքում. եւ այլն:

Հարց է առաջանում՝ նշուած ո՛չ իրենց տարուայ ներքոյ տպուած՝ աւելի ուշ ժամանակի յիշատակարանները գետեղուելո՞ւ են արդեօք հետագայ հատորներում, եթէ՛ այո, ապա ինչ տրամաբանութեամբ են տպուել ներկայ հատորում:

²⁸ Մայր ցուցակ ՄՄ, հ. Բ., 2004, սիւն. 1268:

²⁹ ԺԴ. դ. յիշ-ք, Ա., էջ 276:

Խորագրի ընտրութիւն.

Քանի որ Ա. Ղազարոսեանը Լ. Խաչիկեանի հետեւողութեամբ իրաւացիօրէն տարբերակում է ձեռագրի եւ նրա մէջ առկայ բովանդակային առանձին միաւորի յիշատակարանները եւ կատարում է որոշ խորագրային փոփոխութիւններ, ապա պետք է նկատի առնուէր նաեւ հետեւեալը.

Հ^մ 29 (ՄՄ 912, գղփ.՝ 1302 թ.) «Թուղթ ընդհանրական Ներսէսի Շնորհալուոյ» խորագիրը ճիշտ է միայն ա. յիշատակարանի համար (ԺԴ. դ. յիշ-ք, Ա., էջ 31), իսկ բ. յիշատակարանը գրուած է ժողովածուի «Թուղթ ի Ներսիսէ արքեպիսկոպոսէ Կիլիկեցոյ Տարսոնի՝ Պատասխանի Յուսկան արգելական ճգնաւորի ի մեծն Անտիոք»ին³⁰ երկի մասի ստորին լուսանցում: Ճիշտ կլինէր ամէն առանձին յիշատակարան խորագրել առանձին, կամ գրել ընդհանուր՝ «Ժողովածոյ» խորագիրը, ինչպէս եւ կայ ձեռագրի նկարագրութեան մէջ:

Վրիպում է նաեւ Հ^մ 327ի (ՄՄ 242) ձեռագրի «Աւետարան» խորագիրը, որը պետք է լինի «Նոր կտակարան»³¹:

Բնագրի վերծանութիւն.

Բնագիրը հարազատօրէն վերարտադրելը ենթադրում է նաեւ կէտադրութեան, սրբագրման, խոտոր ձեւերի ընդգծման եւ անհրաժեշտութեան դէպքում լրացուցիչ ծանօթագրութիւնների առկայութիւն³², ինչն ընդհանուր առմամբ յաջողութեամբ կատարուած է, սակայն նկատելի են մի շարք թերութիւններ.

Ներկայ հատորում 1950 թ. հրատարակութեան մի շարք վրիպակներ ուղղուած են, ինչը անկասկած, ուրախալի է: Սակայն կան նաեւ վրիպակներ, որոնք երկուսում էլ առկայ են (օրինակ՝ Հ^մ 93 «բարեձեւութիւն»ը դարձել է «բարեձեւութիւնն», Հ^մ 221 «նեղութեամբք»ը՝ «նեղութեամբ», «Որոց հատուցէ նոցին ըստ գործոց նոցին»ը՝ «Որոց հատուցէ նորին ըստ գործոց նոցին»...): Կան նաեւ միայն վերջին հրատարակութեան մէջ առկայ վրիպակներ (օրինակ, Հ^մ 33 «փոխեցեալսն»ը դարձել է «փոխեցեալ», Հ^մ 93 «եւ այս ամենայն վասն մեղաց մերոց...»ը՝ «եւ զայս ամենայն վասն մեղաց մերոց...», Հ^մ 168 «եւ ինքն ընդ երկայն աւուրս արասցէ»ը՝ «եւ ինք ընդ երկայն աւուրս արասցէ», Հ^մ 221 «յոգունս»ը՝ «յոգունս»...): Փորձի համար որոշ յիշատակարանների տպագիրը համեմատելով ձեռագրերի եւ

³⁰ Մայր ցուցակ ՄՄ, հ. Գ., 2007, սիւն. 1209:

³¹ Մայր ցուցակ ՄՄ, հ. Ա., 1984, սիւն. 1057-1058:

³² Լեւոն Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հ. Ա., էջ 479:

ձեռագրացուցակի արդէն տպուած հատորների³³ հետ, պարզեցինք, որ մեր հատորում առկայ են երբեմն իմաստի խեղաթիւրում առաջացնող վրիպակներ:

Հմր 50 «ըստ հայցման»ը դարձել է «ըստ հարցման»:

Հմր 52 գրիչն իրեն կոչում է «Տէրաւագ երէց», այլ ոչ «տէր Աւագ երէց»³⁴, «զի կոխան եմ ամէն շարի»՝ «զի կոխ անեմ ամէն շարի»:

Հմր 95 «թէ բազումք մեռան ի յայդ հարուածոցըն»ը՝ «թէ բազումք մեռան ի յայդ հառուածոցըն»:

Հմր 236 «Խոց[աղ]եղն եւ ծնողաց»՝ «խոց[եալն] ծնողաց»³⁵:

Հմր 368 «հասաք ի նպատակա///կէտ աւարտման ք[առ]անգին սուրբ Աւետարնիս»ը դարձել է՝ «հասաք ի նպատ[ա]կա /// կէտ ա[լ]արտմանք անգին սուրբ Աւետարնիս», «եւ ի մեզ շարունակութիւն»՝ «եւ իմ եղ շարունակութիւն»:

Հմր 403՝ «զհոգէշահ ճառս քեզ գրեցի»՝ «զհոգէշահ ճառաքեզ գրեցի»:

Հմր 407 «յանօրինաց»ը՝ «յանգիտաց» եւ այլն:

Վրիպակներից եւ անուշադրութեան սխալներից կարելի էր խուսափել, եթէ երկրորդ կամ երրորդ որեւէ անձ տպուելիք յիշատակարանը մի անգամ եւս համեմատէր բնագրի հետ: Չի բացառուում, որ համակարգչային շարուածքի կամ ձեւաւորումների ժամանակ նոյնպէս կարող են առաջանալ «տեխնիկական բնոյթի» վրիպակներ: Փոխադարձ ընթերցումների, սրբագրումների ու վերասրբագրումների փորձը Մաշտոցեան Մատենադարանում ձեռագրացուցակների հրատարակման նախապատրաստական աշխատանքների մէջ վաղուց յաջողութեամբ կիրառուում է:

Վրիպակներ են. Հմր 204 «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ...». թաւ «եւ»ը բաց է թողնուած:

Հմր 217 «եւ ի կաթողիկոսութեան Հայոց տէր Կոստընդնայ»ը՝ «եւ ի կաթողիկոսութեան Հայոց տէր Կոստընդնայ»:

Հմր 232 «... որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս, ընդ նորին... Կոստանեա... եւ որ զԱմէնն ասեն... »ը՝ «... որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս, ընդ նոսին... Կոստանեայ... եւ որ զԱմէն ասեն... »:

Նկատելի են բնագրի հետ կապ չունեցող անուշադրութեան վրիպակներ.

էջ III Գարեգին Զարբհանալեանը դարձել է Գրիգոր Զարբհանալեան:

³³ Արժէր յիշատակարանները որպէս կանոն համեմատել Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրաց Մայր ցուցակի հրատարակուած հատորների հետ եւ ըստ հարկի պարզաբանումներ անել, ինչպէս երբեմն արուել է այլ հաւաքածուների ձեռագրերի դէպքում:

³⁴ Մայր ցուցակ ՄՄ, հ. Գ., սիւն. 433, 436՝ «Աւագերէց». հմմտ. Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե., Երեւան, 1962, էջ 144:

³⁵ Այս յիշատակարանը պէտք է ներկայացուէր երկու միատրի տեսով, քանի որ երկրորդ պարբերութիւնից սկսած ստացողի յիշատակարանն է, գրուած այլ ձեւով:

Հ^մ 29 ծնթ. 2. Երուսաղէմի 598 ձեռագիրը սխալ է ծանօթագրուած: Պետք է լինէր այսպէս՝ «Երուսաղէմի 596 ձեռագիր» եւ ծանօթագրուէր, որ սա ոչ թէ մեզ յայտնի ցուցակի, այլ Պողարեանի աւելի վաղ շրջանում՝ 1960 թ. կազմած ցուցակի է. հատորից է³⁶:

Հ^մ 85 «Գրիչ՝ Տիրացու կանաւոր»:

Հ^մ 182 «(տէս նաեւ 13609 թ.)»:

Հ^մ 184 (103) պետք է լինի (104)... :

Սրբագրողը կողղէր նաեւ կէտադրական բազմաթիւ վրիպակները (էջ՝ 5, 6, 7... 169, 170, 196... 440... 514):

ՄՄ 7034 ձեռագրի ստացողի Հ^մ 172բ յիշատակարանում առկայ են ընթերցման սխալներ³⁷: Ստորեւ զուգահերոյժ ներկայացնում ենք նաեւ մեր ընթերցումը.

ԺԴ. դ. յիշ-բ, Ա., էջ 179

313ա Փռք ամենայտուրբ Երրոր-
[դութեանն]՝ Հար եւ Որդոյ եւ Սուրբ
Հոգոյն յաւիտեանս:

Արդ, ես՝ տէր **Մաաթէսս**, որ առի
զՇարակնոցս [2ԾԹ]^օ ի հալալ [ընչից]
իմոց յիշատակ ինձ եւ ծն[ողաց] ///
հ[ո]ր [Ս]ուրբանդաաին եւ /// եւ
[ք]ուչն իմոյ՝ **Մախմուրին** եւ եղբարց
իմոց՝ **Միրզին**, եւ **Միրաբին** եւ **Աւե-**
աիկին, եւ եղբարց իմոց հանգուցեալ ի
Քրիստոս՝ [Խուա]յվերտէ, **Քաղ-**
բաթին, **Ամիրին** եւ եղբարորդոցն
իմոց՝ **Քաղբաթին**, **Թաղրիվէրմիշին**,
Սուրբասին /// **բաղիշին**, Արարիչն Աս-
տուած ընդ երկա[յ]ն աւուրս պահէ:

Մեր ընթերցումը

313ա Փռք ամենայտուրբ Երրոր-
[դութեանն]՝ Հար եւ Որդոյ եւ Սուրբ
Հոգոյն յաւիտեանս:

Արդ, ես՝ տէր **Մատթէոսս**, որ առի
զՇարակնոցս [2ԾԹ.] ի հալեալ [ը]ն-
[չից] իմոց յիշատակ է ինձ եւ ծն[ողաց
իմոց]՝ հ[ո]րն իմոյ՝ Սաւրթնդատին եւ ///
եւ [ք]ուրն իմոյ՝ **Մախմուուրին**, եւ եղբարց
իմոց՝ **Միրզին**, եւ **Միրաբին** եւ **Աւետի-**
կին, եւ եղբարց իմոց՝ հանգուցեալ ի
Քրիստոս՝ **Խուտայվերտէ**, **Քաղբաթին**,
Ամիրին, եւ եղբարորդոցն իմոց՝ **Քաղ-**
բաթին, **Թաղրիվէրմիշին**, **Սուրբասին**,
Մկրտիշին, արարիչն Աստուած ընդ
երկան աւուրս պահէ:

Յիշատակարանների ճիշտ վերծանութեան համար կարեւոր են նաեւ յատուկ անունների ուղղագրութեան եւ կետադրութեան հարցերը: Առաջաբանում յատուկ անունների մասին խօսուում է շատ անորոշ (ԺԴ. դ. յիշ-բ, Ա., էջ ԺԱ.), եւ պարզ չէ, թէ կազմողը «որոշ անուններ եւ բառեր ասելով» ի՛նչ նկատի ունի:

³⁶ Օգտագործուած աղբիւրների շարքում ն. Պողարեանի կազմած հին ցուցակը չկայ:
³⁷ Նման խնդիր կայ նաեւ Հ^մ 161 յիշատակարանում:

Այս առումով անհասկանալի է որոշ տիտղոսների գլխատառով գրուած լինելը, որի հետեւանքով անձնանունների ցանկում դրանք յատուկ անուան մաս են դարձել:

Հ^մ 162 «Յովհաննէս Հոյրատես», հոյրատեսը (= հիւրատես) պաշտօն է եւ նշանակում է հիւրերի տեսուչ³⁸ կամ հիւրընկալ:

Հ^մ 54 «Ստեփ[աննոս] վարդապետին, որ ինքն է Կանտիտոս», միջնադարում եղել է Կանտիտոս յատուկ անուն, սակայն շարադրանքից պարզ է, որ կանտիտոսը պաշտօն է³⁹:

Յատուկ եւ հասարակ անունների մեծատառով գրութեան միօրինակութիւնը չի պահպանուած նաեւ «ամէն» բառի գրութեան մէջ (օրինակ՝ էջ 269):

Տեխնիկական բնոյթի վրիպակներ.

Առաջաբանում նշուած է, որ ներկայ հատորը կազմելիս ուղենիշ են եղել նաեւ «Մայր Յուցակի» կազմման սկզբունքներ, սակայն կազմողն ուշադիր չի եղել, որ Զ. հատորից սկսած՝ «Մայր ցուցակի» կազմման որոշ սկզբունքներ էապէս փոխուել են. էջափոխի դէպքում «Մայր Յուցակը» կիրառում է երկու ուղղահայեաց գիծ, որոնց մէջ գրուում է նոր էջահամարը, իսկ այստեղ գրուած է դէպի աջ թեքուած երկու գիծ, որոնցից յետոյ կոր փակագծերի մէջ նշուած է էջահամարը, ինչպէս արուել է ցուցակի Ա. -Ե. հատորներում: Այս երկրորդ ձեւը խնդիրներ է առաջացնում, քանի որ երբ համընկնում են էջափոխութիւնը եւ շարադրանքի նոր պարբերութիւնը, էջահամարն առանց կոր փակագծերի իջնում է նոր պարբերութեան սկիզբ, իսկ ուղղահայեաց երկու գծերը մնում են վերեւի պարբերութեան վերջում:

Սովորական շարադրանքի տարրերի հետ շփոթելու նպատակով Մայր Յուցակում որպէս սկզբունք թուատառերից եւ նրանց խմբերից յետոյ կէտ է դրուում, ասենք՝ ՉԾԹ. կամ ԺԵ., Ա-Ժ. տառերից յետոյ էլ նրանց թուային 1-10 համարժէքները փակագծերի մէջ շեն գրուում. այս սկզբունքները նոյնպէս յիշատակարանների հատորում անտեսուած են:

1950ի հատորի՝ Լ. Խաչիկեանի այստեղ վերատպուած Առաջաբանի ծանօթագրութիւնների էջահամարներն արժէր փոխել եւ գրել ներկայ հատորի էջահամարները, որպէսզի ընթերցողը ակնարկուած նիւթը կրկին 1950 թ. հատորի մէջ փնտրելու կարիք չունենայ:

Փիրղալէմեանի (ձեռ. ՄՄ 4515, 6273, 6332) եւ Բարաղամեանի (ձեռ. ՄՄ 6333) գրչին պատկանած ձեռագրերը բերուած են ըստ էջահամարների,

³⁸ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Բ. Բ., Վենետիկ, 1837, էջ 103:

³⁹ Միջին հայերէնի բառարանում «կանտիտոս» պաշտօնի բացատրութեան համար լրուած է սոյն յիշատակարանը: Միջին հայերէնի բառարան, կազմեցին Ռ. Ս. Ղազարեան եւ Հ. Մ. Աւետիսեան, Երեւան, 2009, էջ 360:

մինչդեռ այս ձեռագրերը վաղուց թերթակալուած են, ուստի եւ արժէր յիշատակել թերթահամարներով:

Ծաւալուն այս աշխատանքը նաեւ փոխադարձ սրբագրումների հնարաւորութիւն է տալիս: Օրինակ՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի Մայր ցուցակի Բ. եւ Գ. հատորների որոշ վրիպակներ սրբագրուած են յիշատակարանների նոր հատորում (օրինակ՝ Հ^մ 296 ա. յիշատակարանի «ծնողս» բառը Բ. հատորում համակարգչային վրիպմամբ դարձել է «խնողս», Հ^մ 84 ՄՄ 500 ձեռագրի 239բ էջի յիշատակարանում կայ մէկ տող՝ «Բերբբ, եւ եղբարբ, եւ բնալին զարմաւ», որը Բ. հատորի նոյն յիշատակարանում չկայ⁴⁰:

Ամփոփենք. մեծածաւալ եւ բազմաթիւ նրբութիւններ ունեցող այսպիսի աշխատանքները կատարելապէս անթերի լինել չեն կարող, բայց նաեւ թերութիւնները նուազագոյնի հասցնելն անհնար չէ: Իսկ դրանցից խուսափելու աւելի հեշտ միջոց կայ. պէտք է կիրառել այն նոյն եղանակը, որ մեծագոյն յաջողութեամբ գործադրուած է մեր Մայր ցուցակի Զ. հատորից սկսած: Նկատի ունենք ձեռագրերի երկաստիճան՝ առաջին եւ երկրորդ նկարագրութիւնների սկզբունքը, որի շնորհիւ երկրորդը սրբագրուած է առաջին նկարագրողի մանր կամ մեծ վրիպումները, լրացնում առաջինի աշխատանքից յետոյ ի յայտ եկած իրողութիւններին վերաբերող ծանօթութիւնները եւ այլն:

Մի այլ հանգամանք. յիշատակարանների բնագրագիտական մշակումը Մայր ցուցակի համար արուող նկարագրութիւնների աշխատանքի մէկ երրորդ մասն է (միւս երկուսն են՝ ձեռագրի արտաքին յատկանիշների եւ բովանդակած բնագրերի նկարագրութիւնը), այսինքն՝ մեր Զեռագրագիտութեան բաժնի աշխատակիցները կատարելապէս տիրապետում են յիշատակարանների մշակման գրեթէ բոլոր նրբութիւններին⁴¹, նաեւ՝ առաջացող կնճռոտ հարցերը միշտ լուծում են խմբական եղանակով՝ խորհրդակցելով, ուստի վստահ ենք, որ նրանցից մէկի աշխատակցութեան շնորհիւ հայերէն ձեռագրերի ԺԴ. դարի յիշատակարանների յաջորդ երեք հատորները զերծ կլինեն վերը ներկայացուած եւ շնորհակցուած տարատեսակ թերութիւններից: Այսինքն՝ այս աշխատակիցը կկատարի «երկրորդ նկարագրողի» կամ սրբագրող-լրացնողի շատ անհրաժեշտ աշխատանքը:

⁴⁰ Մայր ցուցակ ՄՄ, հ. Բ., սիւն. 1018:

⁴¹ Յիշենք, որ բաժնի աշխատակիցների դասագրքային-տեղեկատու ուղեցուցներից մէկը Լ. Խաչիկեանի վերջ յիշատակուած գրախօսութիւնն է. «Ժէ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանների առաջին հ. ք (Քննութիւն եւ քննադատութիւն)», **Ատան Խաչիկեան**, *Աշխատութիւններ*, հ. Ա., «Նայիրի», Երևան, 2012, էջ 444-511:

LILIT HOVSEPYAN, DAVIT GHAZARYAN

NOTES ON THE VOLUME OF THE ARMENIAN MANUSCRIPT COLOPHONS
OF THE FIRST QUARTER OF THE FOURTEENTH CENTURY

Keywords: colophons of Armenian manuscripts, colophons in the printed catalogues, errors in the new edition of colophons, Ghevond Phirghalemean, Hovhannes Baragamean.

The article stresses the importance of new publications of Armenian colophons of manuscripts, since during the decades after the first editions, various catalogues of manuscript collections, among them private ones, have appeared. This rich material should be taken into account. In 2018 the long-awaited first volume containing the colophons of the first quarter of the fourteenth century was published. It contains several times more colophons than those included in the first edition (and this was predicted by the first editor Levon Khachikyan). However, our study of the new volume has revealed a considerable number of errors and misprints which have been grouped and presented in this article in order to protect the following volumes from similar errors.

ЛИЛИТ ОВСЕПЯН, ДАВИД КАЗАРЯН

ЗАМЕТКИ О ТОМЕ ПАМЯТНЫХ ЗАПИСЕЙ АРМЯНСКИХ РУКОПИСЕЙ
ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ ЧЕТЫРНАДЦАТОГО ВЕКА

Ключевые слова: колофоны армянских рукописей, колофоны в изданных каталогах, ошибки в новом издании памятных записей, Гевонд Пиргалемян, Ованес Барагамян.

В статье говорится о важности новой публикации памятных записей армянских рукописей, поскольку за прошедшие после первого издания десятилетия вышли в свет новые каталоги рукописных коллекций, в том числе и частных. Этот богатый материал должен быть учтен. В 2018 году вышел в свет долгожданный первый том, содержащий колофоны первой четверти XIV века. В него включены колофоны, число которых в несколько раз превышает вошедшие в первое издание (это было предсказано подготовившим его Левонном Хачикяном). Однако изучение тома выявило немалое количество существенных опечаток и ошибок, которые представлены в статье по группам и проанализированы с целью уберечь последующие тома памятных записей от подобных ошибок.